

UOT 327

KƏMALƏ RUİNTƏN

Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Slavyan Universitetinin dosenti
<https://orcid.org/0009-0006-1888-5240>
k.ruintan@rambler.ru

DİPLOMATİYANIN ONTOLOJİ MAHİYYƏTİ: REALİST, LİBERAL VƏ KONSTRUKTİVİST YANAŞMALARIN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/114/139-147>

Məqalədə realizm, liberalizm və konstruktivizm nəzəriyyələrinin diplomatiyanın ontoloji mahiyyətinə dair yanaşmaları müqayisəli təhlil edilir. Hər üç məktəb beynəlxalq sistemin anarxik strukturu qəbul etsə də, bu vəziyyətin doğurduğu nəticələri fərqli qiymətləndirir. Anarxiyanı dəyişməz hesab edən realizm diplomatiyanı milli maraqların qorunması və güc balansı uğrunda mübarizənin müvəqqəti aləti kimi görür. Bu yanaşmaya görə, dövlətlər arasında güc uğrunda mübarizəni qadağan etmək mümkün olsaydı, diplomatiya öz-özünə yox olardı. Liberalizm isə iddia edir ki, hətta anarxiya dövründə belə, diplomatiya rəşadətli maraqları idarə etmək, qarşılıqlı asılılıq artırmaq və sülhü qorumaq üçün institusional mexanizm kimi xidmət edir. Konstruktivizmə görə isə anarxiya sabit deyil; dövlətlərin subyektiv düşüncə və davranışlarından asılı olaraq dəyişkəndir. Bu kontekstdə konstruktivistlər diplomatiyanı sadəcə alət deyil, həm də beynəlxalq aləmin “ortaq şüurunu”, kimliyini, normalarını və sosial reallığını formalaşdırən dinamik bir proses olaraq qəbul edirlər.

Açar sözlər: diplomatiyanın ontologiyası, realizm, liberalizm, konstruktivizm, anarxiya, müqayisəli təhlil.

Giriş. Müasir dövrdə dövlətlərin öz xarici siyasət məqsədlərinə hərbi güc vasitəsilə nail olmağa çalışması diplomatiyanın çarəsizliyi kimi qiymətləndirilir [2, s.5]. Bu baxımdan diplomatiyaya hələ də ehtiyacın olub-olmadığını, yaxud onun ontoloji mahiyyətinin araşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Digər tərəfdən diplomatiyanın dövlətlərin bir-birini aldatmaq, öz maraqlarına çatmaqda “sərt” gücə yardımçı olan “yumşaq güc” aləti, yoxsa qlobal fəlakətlərin qarşısını ala biləcək bir institut və ya sosial bir proses, yaxud münasibət forması olduğunu araşdırmaq zəruridir. Bu gün baş verən Ukrayna böhranı, Yaxın Şərqdəki gərginliklər, ABŞ-Çin rəqabəti və s. hadisələr göstərir ki, beynəlxalq problemlər yalnız iqtisadi və ya hərbi maraqlardan və rəqabətindən qaynaqlanmır. Onlar həm də dövlətlərin bir-birinə münasibətindən və qarşı dövlətin siyasətini özünə qarşı yönəlmiş düşmən mövqeyi olaraq dəyərləndirməsindən qaynaqlanır. “Bu problemlərin baş verməsi doğrudan da diplomatiyanın iflası kimi qiymətləndirilməlidirmi” kimi sualların yaranması da mövzunu aktual edən məsələlərdəndir.

Digər tərəfdən, süni intellektin, kiber idarəçiliyin və rəqəmsal kommunikasiyanın getdikcə daha çox inkişaf etməsi beynəlxalq münasibətlərin aparılması qaydaları ilə bağlı müxtəlif məzmunlu suallar yaradır və “diplomatiya” anlayışına yeni baxış tələb edir.

Diplomatiyanın ontoloji mahiyyətinin araşdırılması onun nə olduğunu dərk etməyə imkan verir. Diplomatiyanın nə olduğunu dərk etmədən isə onun böhranları həll etmək qabiliyyətini və metodlarını tətbiq etmək və proqnozlaşdırmaq mümkün deyil.

Mövzunun araşdırılmasında transdissiplinar yanaşma, ontoloji analiz, refleksiya, struktur-funksional təhlil, sistemli analiz, diskurs analiz, dialektik, tənqidi təhlil metodlarından istifadə edilərək realizm, liberalizm və konstruktivizm nəzəriyyələrinin diplomatiyanın ontoloji mahiyyətinə dair yanaşmaları araşdırılır və müqayisəli təhlil edilir.

“Diplomatiyanın ontoloji mahiyyəti” anlayışı. Diplomatiyanın ontoloji mahiyyəti onun varlıq səbəbini, beynəlxalq münasibətlər sistemində hansı fundamental reallığa əsaslandığını, sosial dünyanın qurulmasında necə rol oynadığını ifadə edir.

Ontoloji baxımdan diplomatiya varlıqların plüralizmindən - fərqli maraqların, sivilizasiyaların və suveren subyektlərin (dövlətlərin) eyni məkanda birgə mövcudluq reallığından doğur. Yəni, ontoloji olaraq diplomatiya - suveren siyasi subyektlərin (dövlətlərin) anarxik qlobal mühitdə birgəyaşayışını, ünsiyyətini və tarazlığını təmin edən fundamental varlıq forması, dialoq və qarşılıqlı tanınma mexanizmidir. Subyektlərin bir-birini tanıması və qarşılıqlı qəbul etməsi onların bir-birini məhv etmədən, öz varlıqlarını paralel şəkildə qorumasının yeganə yoludur və bu, onlar arasında dialoq vasitəsilə reallaşa bilər. Bu dialoqun diplomatiya yolu ilə həyata keçirilməsi mümkündür. Diplomatiyanın bu mahiyyəti onun sadəcə xarici siyasətin bir aləti deyil, beynəlxalq siyasi varlığın fundamental mövcudluq və ünsiyyət forması olduğunu göstərir.

Qeyd edək ki, diplomatiya təcrübəsi məkan və zamanla bağlı olmaqla mürəkkəb xarakterə malikdir. Diplomatiya onu həyata keçirənlərin özlərini harada hiss etməsindən asılı olaraq öz varlıq (ontoloji) mahiyyətini dəyişir və diplomatiya özü də dəyişikliyə uğrayır. Bununla, diplomatiyanın əhatə dairəsi ilə bağlı müxtəlif bilik formaları və normativ tələblər yaranır [6, s.145]. Bütün diplomatik modellərin, nəzəriyyələrin və normaların yaranma və formalaşma prosesi beynəlxalq münasibətlərin müxtəlif inkişaf mərhələləri ilə bağlı olduğu üçün onların hər biri öz yarandığı dövrün xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir.

Diplomatiyanın ontoloji mahiyyətinə dair nəzəri yanaşmalar. *Realist yanaşmaya görə*, beynəlxalq sistemdə ali bir idarəedici mərkəz (dünya hökuməti) olmadığı üçün dövlətlər “anarxiya” şəraitində yaşayırlar. Belə mühitdə diplomatiyanın əsas məqsədi dövlətlərin sağ qalmasını və təhlükəsizliyini təmin etməkdir [4, s.59-61]. Realistlərə görə, eyni zamanda, diplomatiya universal mənəvi dəyərlərə və ya mücərrəd ideologiyalara deyil, “güc kontekstində müəyyən edilmiş milli maraqlara” xidmət etməlidir.

Realistlər diplomatiyanın arxasında hərbi və iqtisadi güc olduqda onun effektiv olduğunu inanırlar. Klassik realizmin banisi olan H.Morqentau qeyd edir ki, diplomatiya öz aralarında nizamlı və dinc münasibətlər saxlamağa çalışan suveren dövlətlər arasında güc uğrunda mübarizədən başqa bir şey deyil. Əgər beynəlxalq aləmdə güc uğrunda mübarizəni qadağan etməyin bir yolu olsaydı, diplomatiya öz-özünə yox olardı. Əgər nizam və anarxiya, sülh və müharibə dünya dövlətləri üçün heç bir əhəmiyyət kəsb etməsəydi, onlar diplomatiyadan imtina edə, müharibəyə hazırlaşar və hər şeyin yaxşı olacağına ümid edə bilərdilər [11, s.431].

Realizm müharibəni qaçılmaz hesab edir və bu baxımdan onun təbiəti pessimistdir [4, s.61]. Öz realist baxışları ilə seçilən U.Çörçil* həтта düzgün aparılan diplomatiyanın (iki qütb arasında – K.R.) müharibənin qarşısını alacağına zəmanət vermədiyini qeyd edirdi. Lakin o belə diplomatiyanın müharibədən salamat çıxmağa ən yaxşı şans olacağına inanırdı [11, s.445].

İngilis beynəlxalq münasibətlər məktəbinin* yaradıcılarından olan Hedli Bull (ing. *Hedley Bull*) realizmə yaxın mövqedən yanaşaraq diplomatiyanın əsas funksiyasının dövlətlər arasındakı güc balansını (ing. *balance of power*) qorumaq və böyük dövlətlərin maraqlarını idarə etmək olduğunu qeyd edirdi [5]. H.Morqentau isə diplomatiyanın bilavasitə və dolayısı olmaqla iki mühüm funksiya həyata keçirdiyini göstərir. Bilavasitə funksiya vasitəsilə o, münaqişələri azaldır və yumşaldır, dolayısı funksiya vasitəsilə “dünya icmasının” yaradılmasına şərait yaradır [4, s.69-70]. Qeyd edilənləri nəzərə alsaq, realist yanaşmaya görə diplomatiyanın *ontoloji funksiyası* digər dövlətlərin maraqları ilə öz dövlətinin maraqları arasında ortaq məxrəc tapmaq, kompromis formalaşdırmaqdır.

H.Morqentau diplomatiyanı milli gücün vacib elementlərindən olduğunu qeyd etməklə, onun hakimiyyətin demək olar ki, beyni (ing. *the brains of national power*) olduğunu vurğulayır [11, s.419, 105].

1970-ci illərdə (iki qütb (kapitalizm və sosializm) arasında yumşalma siyasətindən sonra) klassik realizmin bəzi müddəaları bir sıra aktual məsələlərə cavab verə bilmədiyi üçün bəzi siyasətçilərin tədqiqatlarının təsiri altında klassik realizmə əsaslanan “*struktur realizm*” (ing. *structural realism*)

* Ser Uinston Leonard Spenser Çörçill (ing. Sir Winston Leonard Spencer-Churchill) (1874- 1965). *ingilis siyasi və dövlət xadimi, 1940–1945 və 1951–1955-ci illərdə Böyük Britaniyanın baş naziri*

* “ingilis məktəbi” nəzəriyyəsi beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsində realizm və liberalizm nəzəriyyələri arasında müstəqil cərəyandır və özündə hər iki məktəbin müəyyən əlamətlərini birləşdirir [4, s.96].

(yaxud “neorealizm” (ing. *neorealism*)) adlanan yeni forması yarandı [4, s.72; 3, s.14-15]. Realizm və neorealizm arasında əsas fərqlərdən biri odur ki, klassik realizm nümayəndələri (H.Morqentau) müharibəni insan təbiəti ilə əlaqələndirirlər. Yəni insan egoizmindən doğan digərləri üzərində hakim olmaq istəyi müharibələrə yol açır. Neorealist yanaşmaya görə isə dövlətlərin davranışı insan təbiətindən asılı olmayaraq beynəlxalq sistemin strukturu tərəfindən müəyyən edilir [7]. Neorealistlər belə hesab edirlər ki, dünya nizamı əvvəldən anarxiya vəziyyətindədir. Bu vəziyyət dövlətlərin fəaliyyətini şərtləndirir [4, s.72; 3, s.77] və dövlətlər arasında inamsızlığın artmasına səbəb olur. Gücün artması dövlətlər tərəfindən onların təhlükəsizliyini təmin edən əvəzolunmaz şərt kimi qəbul edilir. Dövlətlər arasında silahlanma yarışa isə təhlükəsizlik dilemmasına* (ing. *security dilemma*) gətirib çıxarır, bu da öz növbəsində gərginliyi artırır [13; 7].

Gücün maksimallaşdırılmasının tərəfdarı olan neorealistlər danışıqların arxasında duran hərəkətverici qüvvəyə diqqət yetirirlər. Onlar hesab edirlər ki, dövlətlərin global əməkdaşlığa çağırışı təbii olsa da, hətta bu əməkdaşlıq belə amerika politoloqu, neorealizm nəzəriyyəsinin nümayəndəsi Kennet Uoltsun (ing. *Kenneth Neal Waltz (1924-2013)*) “gücün maksimuma çatdırılması” konsepsiyasına əsaslanır. Və bir dövlətin gücü həmişə onun danışıqlardakı gücünü müəyyən edəcək, daha güclü dövlətlərin rəhbərlik etdiyi danışıqlar daha az gücü olan dövlətlərin rəhbərlik etdiyi danışıqlardan daha çox effektə malik olacaq. Dövlət nə qədər güclüdürsə onun öz maraqları naminə güzəştə getmək ehtimalı da bir o qədər azdır [7].

Neorealist yanaşmaya əsasən dövlətlərin davranışı beynəlxalq sistemin strukturu tərəfindən müəyyən edildiyi üçün diplomatiya bu strukturu dəyişə bilməz, o sadəcə mövcud güc balansını idarə etmək üçün bir mexanizmdir. Diplomatiya ittifaqlar qurmaq və ya rəqibləri neytrallaşdırmaq vasitəsilə sistemdə tarazlıq yaratmağa xidmət edir.

Nəticə etibarilə, neorealistlər diplomatiyanın imkanlarını klassik realizmlə müqayisədə daha məhdud görürdülər.

Liberal yanaşmaya görə beynəlxalq reallıq yalnız anarxiya və rəqabətdən ibarət deyil. Realizmdən fərqli olaraq, liberallar beynəlxalq mühiti ortaq maraqlar, qarşılıqlı asılılıq və ortaq dəyərlər əsasında formalaşan sosial və hüquqi bir məkan olaraq görürlər.

Liberalizm cəmiyyətin təkamül prosesinə əsaslanır. Liberallar hesab edirlər ki, müharibə mükəmməl olmayan sosial münasibətlərin nəticəsidir, insan isə mükəmməl və tərəqqiyə can atan varlıqdır. Buna görə də müharibə insan təbiətinə ziddir [4, s.72; 3, s.48]. Liberallar dövlətlər arasında müharibələrin qarşısının alınmasına və sülhün yaradılmasına insan təfəkkürü, ağılı, elmi sayəsində nail olmağı real sayırlar. Bu baxımdan liberalizm öz mahiyyətinə görə nikbin xarakter daşıyır [4, s.72; 3 s.41].

Liberal beynəlxalq nizamın necə qurulduğunu araşdıran amerika politoloqu və nəzəriyyəçisi C.Con Aykenberri (ing. *G.John Ikenberry*) diplomatiyanın ontoloji mahiyyətinin dövlətləri ortaq konstitusional qaydalar çərçivəsində bir araya gətirmək və institusional nizam yaratmaq olduğunu qeyd edir [8, s. 60-63].

Beləliklə, liberalizm diplomatiyanı sadəcə dövlətlərin güc aləti kimi deyil, global idarəçiliyi formalaşdıran ortaq qaydalar, beynəlxalq hüquq və institutlar yaradan, münasibətləri sivil qaydada həll edən ali bir varlıq forması kimi görür. Yəni, diplomatiya beynəlxalq əməkdaşlığı və nizamı quran əsas struktur element - institutdur. Liberalizmə görə, diplomatiya yalnız dövlətlərin deyil, həm də beynəlxalq hüququn və qeyri-dövlət aktorların birgə mövcudluq platformasıdır.

1970-ci illərdə neorealizmin geniş yayılmasına cavab olaraq 1980-ci illərdə amerikalı politoloqlar Robert Koheyn (ing. *Robert Keohane*) və Jozef Nay (ing. *Joseph Nye*) tərəfindən **neoliberalizm** (ing. *neoliberalism*) nəzəri istiqməti formalaşdırılır [4, s.72; 3, s.86].

Neoliberallar dövlətin rolunun minimallaşdırılmasının tərəfdarıdır və əməkdaşlığı təşviq edirlər. R.Koheyn, dövlətlər arasında əməkdaşlıq üçün hegemon dövlətin şərt olmasını irəli sürən

* **Təhlükəsizlik dilemması** – paradoksal bir vəziyyəti ifadə edir. Bu anlayış, iki və ya daha çox dövlət arasında bir-birinə münasibətdə daha çox təhlükəsizliyə nail olmaq məqsədilə başlayan, lakin sonda hərbi münaqişə və ya daha çox təhlükəsizliyə gətirib çıxaran rəqabəti ifadə edir. Təhlükəsizlik dilemması beynəlxalq arenadakı anarxiyadan yaranır, çünki dövlətlər bir-birlərinin davranışlarının hansı mənağa gəldiyini — müdafiə və ya hücum meyilli olduğunu başa düşməkdə çətinlik çəkirlər.

neorealistlərdən fərqli olaraq, əməkdaşlığın hegemon dövlətin olmadığı şəraitdə mümkün olduğu fikrini müdafiə edir. Çünki hegemon dövlətin olmaması dövlətlərə bərabər hüquqlarla çoxtərəfli əməkdaşlıq üçün əlverişli şərait yaradır. J.Nay isə siyasi məqsədə çatmağı güc vasitəsilə mümkün sayan realistlərdən fərqli olaraq, qarşı tərəfi “yumşaq güc” tətbiq edərək əməkdaşlığa cəlb etməyin tərəfdarıdır [4, s.72; 3, s.86-88].

Neoliberalizmin nümayəndələri belə hesab edirlər ki, dünyanın daimi anarxiya vəziyyətində olmasının səbəbi mərkəzləşdirilmiş dünya hökumətinin olmamasıdır. Dövlətlər bu vəziyyətdə qalmaq istəmədikləri üçün silahlanma yarışı və təhlükəsizlik dilemmasının* yaratdığı gərginliyi azaltmaq, əməkdaşlığı simulyasiya etmək və tərəflərə müəyyən bir səviyyəyə qədər fayda verəcək qarşılıqlı anlaşmaya nail olmaq məqsədilə birləşirlər. Lakin bu səviyyə diplomatiyada iştirak edən bütün subyektlərin iştirakı ilə müəyyən edilməlidir. Danışıqlar elə bir nöqtəyə çatmalıdır ki, bu, bütün tərəflərin razılığa gəlməsinə imkan versin [7].

Konstruktivist yanaşma. İkiqütblü dünyanın süqutuna aparan hadisələrin baş verdiyi 1980-ci illərin sonlarında realizm və liberalizm məktəblərinin baş verən hadisələri izah edə bilmədiyi bir dövrdə yaranmış *konstruktivizm* isə beynəlxalq sistemi materialist (silah, pul) deyil, sosial reallıq (ideya, kimlik, norma və mədəniyyət) kimi qəbul edir. Konstruktivistlər beynəlxalq aktorların kimliklərinin və maraqlarının təhlil olunmasına xüsusi əhəmiyyət verirlər. Onlar dövlətin davranışının məhz kimliklər, normalar və ideyalar tərəfindən formalaşdığını iddia edirlər. Bu amillər müəyyən edilmədən beynəlxalq aktorların beynəlxalq sistemdə fəaliyyətlərini anlamaq mümkün deyil [4, s.123, 128].

Konstruktivizm məktəbinin nümayəndəsi Aleksandr Uent (ing. *Alexander Wendt*) məşhur “*Anarxiya dövlətlərin ondan nə düzəltdiyidir*”^{*} tezisini irəli sürüb [15, s. 70]. Bu o mənədadır ki, anarxiyanın necə bir mühitə çevriləcəyi bu şəraitdə dövlətlərin bir-birinə yaşamasından, onların bir-biri ilə davranışı və sosial qarşılıqlı əlaqəsindən asılıdır. Yəni dövlətlər öz davranışları, qorxuları, ideyaları və kimlikləri ilə anarxiyanın necə bir mühitə çevriləcəyini şərtləndirirlər. A.Uent əsaslandırır ki, dövlətlər diplomatik münasibətlər, dil və qarşılıqlı təsir vasitəsilə bir-birlərini “düşmən”, “rəqib” və ya “müttəfiq” olaraq formalaşdırırlar. Bu fikir göstərir ki, dünya siyasətində anarxiya təbii və dəyişməz xaos deyil, dövlətlərin bir-biri ilə qarşılıqlı münasibətləri, ortaq dəyərləri və inamları əsasında formalaşdırdığı sosial reallıqdır [14; 15]. Bu baxımdan konstruktivizm nəzəriyyəsi mahiyyət etibarilə nikbin xarakterlidir. Müvafiq olaraq, konstruktivistlər müharibəni insanların və dövlətlərin bir-biri haqqındakı ideyalarının, inanclarının və sosial qarşılıqlı əlaqələrinin məhsulu olaraq görürlər.

İsveçdəki Lund Universitetinin (ing. *Lund University*) siyasi elmlər üzrə mütəxəssisləri Krister Yönsson (ing. *Christer Jönsson*) və Martin Holl (ing. *Martin Hall*) diplomatiyaya xüsusilə konstruktivist prizmadan yanaşaraq onu bir metod kimi deyil, tam bir institut olaraq görürlər. Onlar, eyni zamanda, diplomatiyanı XV əsrdə İtaliyada yaranan müasir dövlət sisteminin bir təsisatı olaraq təqdim edən tədqiqatçılardan fərqli olaraq, onu “*insanların son bir neçə yüz ilin suveren, ərazi dövlətlərində yaşamaq təcrübəsindən daha əvvəl və onları (dövlətləri – K.R.) aşan mövcud vəziyyəti ifadə edən əbədi beynəlxalq təsisat*” olaraq qəbul edirlər [9, s.3]. Yəni, diplomatiyanı zamandan asılı olmayan mövcud bir fenomen olaraq görürlər.

Krister Yönsson və Martin Holl diplomatiyanın tarixi şəraitə uyğun dəyişikliklərin baş verə biləcəyi bir sıra vacib, yaxud fundamental aspektlərini araşdırarkən onun mahiyyətini formalaşdıran “*kommunikasiya*”, “*təmsilçilik*” və “*beynəlxalq cəmiyyətin yenidən təşkili*” kimi üç əsas ölçüsünü müəyyən edirlər. Müəlliflər bu ölçülərin diplomatiyanın nəzəri əsaslarını formalaşdırdığını və konstitutiv (təsisəddici) xarakter daşdığını vurğulayırlar [9, s.4]. ABŞ-ın Minnesota Universitetinin professoru Pol Şarp qeyd edir ki: “*İnsan varlığı kim olduğumuz və necə yaşadığımız barədə həmrəylik*

* *Beynəlxalq münasibətlər sisteminə “təhlükəsizlik dilemması” (ing. security dilemma) dövlətlərin bir-birinə qarşı davranışlarını, niyyətlərini və bu niyyətlərin necə anlaşılacağını izah edən əsas anlayışlardan biridir. İlk dəfə 1950-ci illərdə John Herz və Herbert Butterfield tərəfindən irəli sürülən bu konsepsiyaya görə, bir dövlət öz təhlükəsizliyini təmin etmək üçün silahlanmaya və ya hərbi müttəfiqlərə yönəldikdə, digər dövlətlər bu tədbirləri təhdid kimi qəbul edir və qarşılıq olaraq oxşar addımlar atırlar. Beləcə, hər iki tərəf öz təhlükəsizliyini artırmaq istəyərkən əksinə daha qeyri-sabit və riskli bir mühit yaranır [1].*

* *Anarchy is what states make of it*

deyil, plüralist təsəvvürlərlə müəyyən edildiyi müddətcə, fərqli qruplar arasındakı münasibətlər davam edəcək. Bu münasibətlər ünsiyyət, təmsilçilik və yenidən təşkil proseslərini əhatə etməlidir. Bu üç elementin imkanları zaman və məkana görə dəyişə bilər. Lakin, özliyində onlar diplomatiyanın vacib elementləridir və (bu,) diplomatiyanın özünün beynəlxalq münasibətlərin ən vacib elementi olduğunu göstərirlər” [9, s.1x].

Beləliklə, konstruktivizm nəzəriyyəsində diplomatiya sadəcə mövcud olan materialist maraqları ötürən bir “kanal” deyil. O, reallığın özünü, yəni beynəlxalq sistemi var edən, dövlətlər arasındakı münasibətləri, kimlikləri (“sülhsevər”, “böyük güc”, “neytral və ya müttəfiq dövlət”), normaları və münasibətləri sıfırdan inşa edən sosial reallıq və interaktiv prosesdir. Diplomatik dil, rituallar və normalar dəyişdikcə, beynəlxalq sistemin özü də dəyişir. Yəni diplomatiya, beynəlxalq münasibətlərin subyektiv dünyasını yaradan və ona forma verən əsas sosial təcrübə olaraq qəbul edilir.

1990-cı illərdə formalaşmağa başlayan **yeni konstruktivizmin** (ing. *new constructivism*) dövlətləri əsas götürərək “milli maraqların” formalaşmasını təhlil edən klassik konstruktivizmdən əsas fərqi onun daha çox fərdlərin, diplomatların gündəlik vərdislərinə (təcrübə nəzəriyyəsi), emosiyalara, dövlətlərin psixoloji kimlik böhranlarına və sosial şəbəkə analizinə diqqət ayırır. Beynəlxalq münasibətlərdə bu istiqamət hazırda qlobal münaqişələrin rəqəmsal və psixoloji tərəflərini izah etmək üçün fəal şəkildə istifadə olunan elmi yanaşmadır [10].

Müqayisəli təhlil. Realizm, liberalizm və konstruktivizm nəzəri məktəblərinin diplomatiyaya baxışını ümumiləşdirib bu üç əsas məktəbin diplomatiyanın mahiyyətinə və varlıq formasına dair fundamental fərqlərə malik olduğunu görürük.

Realizm diplomatiyanı bir güc aləti kimi, liberalizm əməkdaşlıq institutu və qlobal idarəçiliyi formalaşdırən ortaq qaydalar, konstruktivizm isə beynəlxalq aləmin normalarını, dövlətlərin kimliklərini inşa edən sosial qarşılıqlı əlaqə prosesi kimi qəbul edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, realistlərdən fərqli olaraq, liberallar və konstruktivistlər diplomatiyanın sadəcə güc tətbiqindən qaçmaq üçün müvəqqəti bir alət olmadığına, onun qlobal nizamın qurulmasında əsas sütun olduğuna inanırlar. Hər iki nəzəri məktəbin nümayəndələri diplomatiyanı qlobal idarəçiliyi və beynəlxalq aləmi formalaşdırən ortaq qaydalar, normalar və təsisatlar sistemi olaraq görsələr də bu ortaq qaydaların yaranması və təsiri ilə bağlı yanaşmada bu iki məktəb arasında əhəmiyyətli fərqlər mövcuddur. Liberallar üçün diplomatiya və onun yaratdığı ümumi qaydalar rəşional maraqların idarə edilməsi və mənfəət mexanizmidir. Konstruktivistlər üçün isə diplomatiya həm də beynəlxalq aləmin “ortaq şüurunun”, kimliyini və sosial reallığını formalaşdırən bir prosesdir.

Realizm, liberalizm və konstruktivizm nəzəriyyələrinin hər üçü beynəlxalq sistemin strukturunun anarxik olduğu, yəni, beynəlxalq sistemdə dövlətlərin fəvqündə duran, mərkəzləşdirilmiş ali hakimiyyətin olmaması fikrindən çıxış edirlər. Lakin onlar anarxiyanın dövlətlərə diktə etdiyi davranışlara və onun nəticələrinə fərqli aspektlərdən yanaşırlar.

Realizmə görə: anarxiya dəyişməzdir; dövlətlər arasında rəqabət və müharibə qaçılmazdır. Anarxiya dövlətləri daimi qorxu altında saxlayır, onları güc balansını yaratmaq və silahlanma yarışına məcbur edir. Dövlət özü özünü qorumalıdır. Sülh isə yalnız müvəqqəti atəşkəsdır;

Liberalizmə görə: anarxiyanın yaratdığı güvənsizliyi beynəlxalq institutlar (təşkilatlar), beynəlxalq hüquq, demokratik idarəetmə və iqtisadi asılılıq (ticarət) vasitəsilə aradan qaldırmaq mümkündür. Yəni, dövlətlər anarxiya şəraitində də ortaq maraqlar tapıb daimi əməkdaşlıq edə bilərlər və beynəlxalq institutlar dövlətlərin bir-birinə olan güvənsizliyini azaldar;

Konstruktivizmə görə: anarxiya sabit deyil. O, dövlətlərin münasibətlərindən asılıdır və vəziyyətə görə dəyişkəndir. Yəni anarxiya (realistlərin iddia etdiyi kimi) avtomatik olaraq müharibəyə və ya (liberalların iddia etdiyi kimi) sülhə yol açmır. Hər şey dövlətlərin bir-birini necə qəbul etməsindən, onların kimliyindən və ideyalardan asılıdır. Dövlətlər bir-birini düşmən görürlərsə təhlükə yaranır, bir-birinə dost kimi yanaşırlarsa bu, dosluq, yaxud əməkdaşlıq yaradır.

Diplomatiyanın məqsədi:

realizmə görə - milli maraqları qorumaq, güc balansını idarə etmək və sağ qalmaq;

liberalizmə görə - qarşılıqlı asılılığı artırmaq, ticarəti inkişaf etdirmək və sülhü qorumaq;

konstruktivizmə görə - yeni normalar və qarşılıqlı güvən yaratmaq və kimlikləri formalaşdırmaqdır.

Liberallar diplomatiyanın açıq aparılmasının tərəfdarıdır. Liberalizm nəzəriyyəsinin tərəfdarı olan V. Vilson belə hesab edirdi ki, beynəlxalq aləmdə müşahidə edilən qeyri-sabitliyin və münasibətlərin səbəbi beynəlxalq siyasətin qeyri-demokratik olması ilə bağlıdır. Beynəlxalq siyasətin demokratikliyini isə gizli diplomatiyadan imtina etməklə təmin etmək mümkündür [4, s.42, 61]. Realistlərə görə isə uğurlu diplomatiya ictimaiyyətdən uzaq, gizli və peşəkar diplomatlar tərəfindən aparılmalıdır. Çünki “açıq diplomatiya” siyasi təzyiqlərə açıqdır və kompromisləri çətinləşdirir [4, s.64]. Konstruktivistlər diplomatiyanın açıq və ya qapalı aparılmasına iddia edən konkret mövqe göstərməyə də nəzəriyyənin mahiyyəti etibarilə onların açıq diplomatiyaya, şəffaflığa və ictimai diplomatiyaya daha meyilli olduqlarını demək olar. Eyni zamanda, qeyd etmək lazımdır ki, konstruktivist yanaşmaya görə demokratiya üçün zəruri mədəni, tarixi və siyasi şərait olmayan cəmiyyətdə o zorla yeridilməməlidir. Çünki bu, cəmiyyətin inkişafına əks-təsir göstərə bilər [4, s.125].

Neoliberal nəzəriyyəyə görə, diplomatiya milli dövlətlərin gərginliyi azaltmaq üçün təşviq etdikləri əməkdaşlıq və koordinasiya, neorealistlərə görə isə bir dövlətin xarici siyasətinin proyeksiyasıdır. Bu proyeksiyanın intensivliyi onun beynəlxalq ictimaiyyətdəki təsiri ilə müəyyən edilir [7].

Realist yanaşmaya görə diplomatiyanın aktorları yalnız mərkəzi dövlətlər və diplomatlar olsa da neoliberal dövlətin rolunun minimallaşdırılmasının tərəfdarıdır. Liberallar diplomatiyada beynəlxalq hökumətlərarası və qeyri hökumət qurumlarının, həmçinin transmilli şirkətlərin də iştirakını dəstəkləyirlər və əməkdaşlığı təşviq edirlər. Konstruktivistlər ictimai hərəkətləri, ideya daşıyıcıları, diplomatik korpusları da diplomatiyanın subyekti olaraq qəbul edirlər.

Rəqəmsal diplomatiyanın nəzəriyyələri baxımından dəyərləndirilməsi və irəli sürülən fərziyələr. Rəqəmsallaşmanın diplomatiyanın ontoloji mahiyyətini dəyişdiyini demək o qədər də düzgün olmazdı. Lakin rəqəmsallaşmanın diplomatiyaya təsirinə adı çəkilən üç nəzəri məktəbin prizmasından baxsaq qeyd etmək lazımdır bu proses diplomatiyaya metodologiya, subyekt, məna və normalar baxımından öz təsirini göstərərək onun imkanlarını müəyyən mənada genişləndirib, yaxud məhdudlaşdırıb. Rəqəmsallaşma dövründə diplomatiyanı göstərilən nəzəriyyələri baxımından təhlil etdikdə aşağıdakıları diqqətə çatdırmaq olar:

Realizm aspektindən baxdıqda rəqəmsallaşma diplomatiyanın ontoloji mahiyyətini dəyişmiş, beynəlxalq sistem hələ də anarxikdir, əsas aktorlar dövlətlər olaraq qalır. Bununla yanaşı, güc tətbiqi üçün yeni *alətlər və mübarizə meydanı* yaranır. Dövlətlər rəqəmsal texnologiyalardan və onların yaratdığı imkanlardan (məsələn, süni intellektdən) öz milli maraqlarını qorumaq və təsir dairələrini genişləndirmək üçün istifadə edirlər. Bu baxımdan rəqəmsal diplomatiyanın realistlər üçün “sərt gücün” diplomatik davamı olduğunu demək mümkündür. Eyni zamanda, dövlətlər öz rəqəmsal suverenliklərini* qorumağa çalışdıqları üçün diplomatiya burada kibertəhlükəsizlik ittifaqları yaratmaq və kibertəhdidləri dəf etmək funksiyası daşıyır.

Liberal prizmadan dəyərləndirdikdə də rəqəmsallaşmanın diplomatiyanın ontoloji mahiyyətini dəyişmədiyini görürük. Lakin onun subyektlərinin əhatə dairəsi genişlənir. Yeni - “Google”, “Meta”, “Starlink” və s. texnologiya nəhəngləri kimi qeyri-dövlət aktorları da diplomatiyanın subyektinə çevrilir. Rəqəmsallaşma liberalların mövqeyinə uyğun olaraq, diplomatiyanı cəmiyyət üçün açıq, xalq üçün əlçatan edir, onların da diplomatiyaya fəal şəkildə cəlb edilməsinə imkan yaradır. Eyni zamanda, liberal düşüncələrə uyğun olaraq, sosial şəbəkələr, informasiya axını qarşılıqlı rəqəmsal asılılıq yaradır. Bu asılılıq dövlətləri rəqəmsal platformalarda konsensus axtarmağa və əməkdaşlığa sövq edir.

Konstruktivist yanaşmadan baxdıqda beynəlxalq sistem hələ anarxikdir, lakin rəqəmsallaşma diplomatiyaya yeni yanaşma formalaşdırır, rəqəmsal mühit isə yeni diplomatik normalar inşa edir.

* Rəqəmsal suverenlik (ing. digital sovereignty) bir dövlətin, təşkilatın və ya fərdin öz rəqəmsal məlumatları, infrastrukturunu, texnologiyaları və rəqəmsal mühitdəki fəaliyyətləri üzərində tam nəzarətə və müstəqil qərar vermə hüququna sahib olmasıdır. Bu, dövlət səviyyəsində - onun öz vətəndaşlarının məlumatlarını xarici ölkələrin və ya transmilli texnologiya korporasiyalarının (məsələn, Google, Meta, Microsoft və s.) təsirinə qoruması, öz daxili internet infrastrukturunu idarə etməsi və rəqəmsal sahələr üzrə qanunlar qəbul etməsidir.

Dövlətlər rəqəmsal məkanda özlərinin yeni imicini və rəqəmsal kimliyini formalaşdırır. Diplomatiyanın dili rəqəmsal simvollar vasitəsilə yenidən kodlaşdırılır. Konstruktivist yanaşmadan baxdıqda alqoritmlər neytral deyil, onlar hansı mövzunun qlobal gündəmə çevriləcəyinə təsir edərək sosial reallığı manipulyasiya edir. Bu iddia “texnofeodalizm” konsepsiyasının* mahiyyəti ilə üst-üstə düşür. Texnofeodalizm seçimlərimizin artıq özümüə məxsus olmadığını, onların daha çox “bulud” (ing. cloud) adlandırılan maşın şəbəkələri tərəfindən formalaşdırıldığı fikrini irəli sürür. Bu nəzəriyyə görə “bulud” elə bir qapalı geri-dönüş dövrüyyəsi yaradıb ki, bu bizi proseslərə təsir etmək imkanından məhrum edir. Biz alqoritmı bizə istədiyimizi tapmaq üçün təlimatlandırırıq, daha sonra isə alqoritm bizə özünün təklif etdiyi şeyləri bəyənməyi öyrədir [12].

Liberal və konstruktivist yanaşmalara əsasən qeyd etmək olar ki, rəqəmsallaşma beynəlxalq sistemi anarxik vəziyyətdən çıxararaq onu vahid rəqəmsal mərkəzə bağlaya, həmçinin beynəlxalq subyektlər arasında qarşılıqlı asılılığı və əməkdaşlığı möhkəmləndirib qlobal sülh mühiti formalaşdırma bilər. Lakin hadisələrə realist mövqedən yanaşdıqda, bu transformasiyanın beynəlxalq sistemi anarxik olmaqdan çıxarıb daha təhlükəli bir xaos sürükləyəcəyini ehtimal etmək olar. Belə ki, rəqəmsal texnologiyalara hakim olan və süni intellekt alqoritmlərini idarə edən dövlət və ya qeyri-dövlət subyektləri arasında gələcəkdə destruktiv və faciəvi toqquşmalar baş verə bilər. Bu kontekstdə (transmilli korporasiyaların qlobal maraqlarının və resurslarının dövlət maraqlarını üstələdiyini nəzərə alsaq) ənənəvi dövlət-mərkəzli klassik nəzəriyyələrin həddlərini aşan yeni bir reallıq yaranır. Nəticə etibarilə, bulud sistemləri, qlobal rabitə xətləri və alqoritmlər kimi qlobal kritik infrastrukturuları idarə edən rəqəmsal platforma nəhənglərinin beynəlxalq sistemi fərqli bir “texnofeodalizm” mühitinə sürükləyərək özlərinin qlobal idarəçiliyin əsas aparıcı subyektlərinə çevriləcəyi və dövlətlərin də onlardan asılı vəziyyətə düşəcəyi mühüm bir fərziyyə olaraq nəzərdən keçirilməlidir.

Nəticə. Araşdırmadan belə nəticəyə gəlirik ki, realizm, liberalism və konstruktivizm nəzəri məktəblərinin diplomatiyanın ontologiyi mahiyyətinə yanaşmaları bir-birindən fərqlənir. Realizm məktəbinin yanaşmasına görə diplomatiya - güc balansını tənzimləmək, müharibə risklərini idarə etmək və dövlətin milli maraqlarını digər dövlətlərə diktə etmək üçün istifadə olunan pragmatik həyata keçirmə mexanizmidir. Arxasında hərbi güc olmayan diplomatiya mövcud deyil.

Liberal yanaşmaya görə, beynəlxalq reallıq yalnız anarxiya və rəqabətdən ibarət deyil, o, dövlətlərin deyil, həm də beynəlxalq hüququn digər subyektləri və qeyri-dövlət aktorların birgə mövcudluq platformasıdır. Liberalistlər diplomatiyanı beynəlxalq əməkdaşlığı təmin edən, münaqişələri sivil qaydada həll edən və qlobal idarəçiliyi formalaşdıran ali mexanizm - institut olaraq qəbul edirlər.

Konstruktivizm beynəlxalq sistemi materialist deyil, sosial reallıq kimi qəbul edir. Bu məktəbə görə diplomatiya reallığı yalnız əks etdirmir, o, beynəlxalq münasibətləri yaradır və ona forma verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu gün baş verən Ukrayna böhranı, Yaxın Şərqdəki gərginliklər və ABŞ-Çin rəqabəti göstərir ki, problem yalnız realistlərin təsəvvür etdiyi kimi iqtisadi və ya hərbi maraqların qorunması və güc balansı uğrunda mübarizə deyil. Problem həm də konstruktivistlərin iddia etdiyi kimi dövlətlərin dünyanı və bir-birini necə “təsəvvür etməsidir”. Bu baxımdan, realizm və konstruktivizm məktəblərinin baxışları eyni reallıqda birləşir. Digər tərəfdən isə realistlərin iddia etdiyi “daimi qorxu və rəqabət” təfəkkürü ilə konstruktivizmin irəli sürdüyü “ortaq şüur və normalar” real siyasətdə bir-birilə toqquşur.

Liberalizm və onun hadisələrin qarşısını ala biləcək qabaqlayıcı tədbirlər görməyə nail ola bilməyən institusional mexanizmləri isə sanki passiv müşahidəçi mövqeyi tutub. Bu baxımdan, liberallərin təklif etdiyi ümumi qaydalar təcrübədə sadəcə heç bir əməli nəticəsi olmayan bəyanat formasından kənara çıxma bilmir.

Rəqəmsallaşmanın diplomatiyaya təsirinə gəldikdə isə liberal və konstruktivist yanaşmalar əsasında aparılan təhlildən belə qənaətə gəlmək olar ki, rəqəmsallaşma beynəlxalq sistemi anarxik

* “texnofeodalizm” (ing. technofeudalism) 2000-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq rəqəmsal cəmiyyəti araşdıran filosoflar və alimlər arasında illərlə davam edən müzakirələrin nəticəsində formalaşmış bir anlayışdır. Lakin bu anlayış iqtisadçı və Yunanistanın keçmiş maliyyə naziri Y. Varufakisin “Texnofeodalizm: kapitalizmi nə öldürdü” əsəri vasitəsilə populyarlaşmış. O, kapitalizmin daha mütərəqqi bir sistemlə, keçmişi daha çox xatırladan bir quruluşa - rəqəmsal obrazda olan feodalizmə çevrilməkdə olduğunu iddia edir [17; 16].

vəziyyətdən çıxararaq onu vahid rəqəmsal mərkəzə bağlaya, həmçinin beynəlxalq subyektlər arasında qarşılıqlı asılılığı və əməkdaşlığı möhkəmləndirib qlobal sülh mühiti formalaşdırma bilər. Lakin hadisələrə realist mövqedən yanaşdıqda, bu transformasiyanın beynəlxalq sistemi anarxik olmaqdan çıxarib onu “texnofeodalizm” elementlərinin üstünlük təşkil etdiyi yeni və proqnozlaşdırılması çətin olan bir xaosa sürükləyəcəyini də ehtimal etmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Alakbarzadə M. Təhlükəsizlik Dilemması (31.05.2025) URL: <https://tr.linkedin.com/pulse/t%C9%99hl%C3%BCk%C9%99sizlik-dilemmas%C4%B1-mahammad-alakbarzade-ph-d-c--rbl8e> [15.06.2026].
2. Eyyubov A. Diplomatiyanın əsasları. Dərs vəsaiti. Bakı: “İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı, 2010, 86 s.
3. Filip Brayar, Mohammad-Rza Cəlili. Beynəlxalq münasibətlər. Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 2010, 128 s.
4. Nəcəfov E. Beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, 2022, 260s.
5. Bull H. The Anarchical Society: A Study of Order in World Politics. 4th ed. Columbia University Press, 2012, 368 p.
6. Costas M. Constantinou. Between Statecraft and Humanism: Diplomacy and Its Forms of Knowledge // International Studies Review, 2013. 15 (2), 141–162. DOI:10.1111/misr.12037
7. Ghosh K. The Evolution of Diplomacy: From Classical to Modern URL: https://www.academia.edu/11002933/The_Evolution_of_Diplomacy_From_Classical_to_Modern [15.06.2026].
8. Ikenberry G. John. After Victory: Institutions, Strategic Restraint, and the Rebuilding of Order After Major Wars. Princeton, Princeton University Press, 2001. xiii + 293 p.
9. Jönsson C., Hall M. Essence of diplomacy. Palgrave Macmillan, 2005, 216 p.
10. McCourt David M. The New Constructivism in International Relations Theory. 1st ed., Bristol University Press, 2022. 224 p. JSTOR, doi: <https://doi.org/10.2307/j.ctv293p48m>
11. Morgenthau H.J. Politics among nations: The struggle for power and peace. Alfred A. Knopf, 1948, 650 p.
12. Technofeudalism As Explained By Yanis Varoufakis (november 4, 2023) URL: <https://sandersinstitute.org/technofeudalism-explained-with-yanis-varoufakis> [15.06.2026].
13. Waltz K.N. Theory of international politics. First Edition. New York: McGraw-Hill, 1979, 250p.
14. Wendt A. Anarchy is what States Make of it: The Social Construction of Power Politics // International Organization, Vol. 46, No. 2 (Spring, 1992), pp. 391-425. URL: <http://www.jstor.org/stable/2706858> [15.06.2026].
15. Wendt A. Social Theory of International Politics. Cambridge University Press, 1999, 429 p.
16. What Is Technofeudalism? (12.06.2026) URL: <https://forklog.com/en/what-is-technofeudalism/> [15.06.2026].
17. Varoufakis Y. Technofeudalism: What Killed Capitalism. London: Bodley Head, 2023, 304 p.

КЯМАЛЯ РУИНТАН

*Доцент Бакинского Славянского Университета,
Доктор философии по политическим наукам*

ОНТОЛОГИЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ ДИПЛОМАТИИ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ РЕАЛИСТИЧЕСКОГО, ЛИБЕРАЛЬНОГО И КОНСТРУКТИВИСТСКОГО ПОДХОДОВ

В статье представлен сравнительный анализ подходов реализма, либерализма и конструктивизма к онтологической сущности дипломатии. Несмотря на то, что все три школы признают анархичную структуру международной системы, они по-разному оценивают её последствия. Реализм, считающий анархию неизменной, рассматривает дипломатию как временный

инструмент защиты национальных интересов и борьбы за баланс сил. Согласно этому подходу, если бы было возможно запретить борьбу за власть между государствами, дипломатия исчезла бы сама по себе. Либерализм утверждает, что даже в условиях анархии дипломатия служит институциональным механизмом для управления рациональными интересами, усиления взаимозависимости и поддержания мира. Согласно конструктивизму, анархия не статична, а изменчива в зависимости от субъективных представлений и поведения государств. В данном контексте конструктивисты воспринимают дипломатию не просто как инструмент, а как динамичный процесс, формирующий «общее сознание», идентичность, нормы и социальную реальность международного сообщества.

Ключевые слова: онтология дипломатии, реализм, либерализм, конструктивизм, анархия, сравнительный анализ.

KAMALA RUINTAN

Associate professor of Baku Slavic University

Doctor on Philosophy in Political Science

**THE ONTOLOGICAL ESSENCE OF DIPLOMACY:
A COMPARATIVE ANALYSIS OF REALIST, LIBERAL,
AND CONSTRUCTIVIST APPROACHES**

The article provides a comparative analysis of the approaches of realism, liberalism, and constructivism toward the ontological essence of diplomacy. Although all three schools acknowledge the anarchic structure of the international system, they interpret its consequences differently. Realism, viewing anarchy as immutable, perceives diplomacy as a temporary tool for national survival and the balance of power. According to this view, if it were possible to prohibit the struggle for power among states, diplomacy would cease to exist. Liberalism argues that even under anarchy, diplomacy serves as an institutional mechanism to manage rational interests, increase interdependence, and sustain peace. For constructivism, however, anarchy is not static but fluid, depending on states ideas and behaviors. In this context, constructivists conceptualize diplomacy not merely as an instrument, but as a dynamic process that shapes the “shared consciousness”, identity, norms, and social reality of the international realm.

Keywords: ontology of diplomacy, realism, liberalism, constructivism, anarchy, comparative analysis.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 15 iyun 2026-cı il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 02 oktyabr 2026-cı il.

Rəyçilər: s.e.d. Ramiz Sevdimaliyev, s.e.d. Sabir Məmmədli.